

**DAVID W. GERLACH, *The Economy of Ethnic Cleansing. The Transformation of the German-Czech Borderlands after World War II*, Cambridge: Cambridge University Press 2019, 295 s.**

Etnická očista poválečného Československa spojená s nuceným vysídlením českých Němců byla po dlouhou dobu pověstným bílým místem na mapě českých soudobých dějin. Na sklonku 80. let se v tuzemsku objevily první seriózní historické studie, které v posledních třiceti letech následoval doslova výbuch zájmu téměř o všechno spojené s „odsunem Němců“ a osídlováním pohraničí. Na zakladatelskou práci Tomáše Staňka<sup>1</sup> postupně navazovali podrobnější odborné analýzy Adriana von Arburga (některé společně se Staňkem)<sup>2</sup>, Andree Wiedemanna<sup>3</sup> či Matěje Spurného<sup>4</sup>, nemluvě o nepřeberném množství diplomových a disertačních prací. Z kontroverzního a silně politizovaného tématu, což se naposledy projevilo při prezidentských volbách roku 2013, se díky intenzivní odborné a popularizační práci řady odborníků, badatelů a aktivistů občanského sektoru stalo v posledních letech jedno z nejlépe probádaných témat českých soudobých dějin. Při prvním pohledu na knihu Davida W. Gerlacha o ekonomice etnické očisty a transformaci pohraničí po druhé světové válce se tedy může i nezasvěcenému zdát, že již nemůže přijít s ničím příliš objevným.

Bohužel se pocit nedůvěry nevytratí ani při druhém, podrobnějším pohledu. Výběr literatury nepřesahující svým vznikem výrazně rok 2010 opakuje již notoricky známá díla, často i v případě zahraniční produkce, za tu dobu již dávno přeložené do češtiny.<sup>5</sup> Kvůli zacílení na zahraniční publikum působí pro

1 Výběrově: TOMÁŠ STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991; TÝŽ, *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005.

2 ADRIAN VON ARBURG, Komplex odsunu. Úvodní poznámky k tématu, *Soudobé dějiny* 3–4/2005, s. 425–431. ADRIAN VON ARBURG, TOMÁŠ STANĚK, Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945), část I–III, *Soudobé dějiny* 3–4/2005, s. 465–533; 1–2/2006, s. 13–49; 3–4/2006, s. 321–376. TÍŽ, *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951, dokumenty z českých archivů*, díl I., *Češi a Němci do roku 1945*, úvod k edici, Středokluky 2010.

3 ANDREAS WIEDEMANN, „Komm mit uns das Grenzland aufbauen!“ *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*, Essen 2007.

4 MATĚJ SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

5 ANDREAS WIEDEMANN, „Pojd's námi budovat pohraničí“, *osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*, Praha 2016. Recenze *Střed* 1/2018, s. 147–151.

poučeného čtenáře rozvlekle a nezajímavě také popisy reálií spojené s politickým a správním vývojem Československa po roce 1945. Poznatky z několika severomoravských a severočeských archivů jsou roztroušené v textu spíše namátkově a ilustrativně, čímž působí někdy až anekdoticky nebo jako nic neříkající vycpávky. Nepomáhá tomu ani zmatená chronologie, kdy jsou například k událostem května 1945 uváděny citace ze zpráv až z podzimu téhož roku.

Až doposud by se mohlo zdát, jako by se mi kniha příliš nelíbila nebo že jsem se rozhodl počastovat etablovaného docenta Saint Peter's University v New Jersey trochou bahna z českého historického rybníčku. Opak je ale pravdou. Přestože Gerlach po tisíci opakuje již známá fakta a nepracuje s nijak překvapivými zdroji, nabízí zároveň interpretačně a konceptuálně zcela převratný řez celým tématem, který výborně propojuje s analýzou vývoje české společnosti v druhé polovině 40. let minulého století.

Jak se mu to daří? Etnickou očistu totiž nechápe jako pouhý akt msty Čechů na nenáviděných německých sousedech, nýbrž v něm rozkrývá ekonomicky racionální jednání jako nedílnou součást zápasu o moc a zdroje. Podél výkladových os narýsovaných mezi etnickou očistou a strukturou ekonomiky, mezi státními a soukromými zájmy, mezi centrem a periferií vytváří Gerlach výzkumné pole, na němž rozkrývá důsledky demografických změn doléhající na konkrétní místa a osoby. Netáže se přitom pouze po tom, jak probíhající etnická očista ovlivňovala strukturu ekonomiky, ale také jak ekonomické zájmy utvářely konečnou podobu homogenizace české části Československa (s. 12–17). Etnickou očistu přitom chápe jako proměnu společnosti spojenou s vysídlováním a převody majetku, stejně jako s násilím a dotvářením národního státu (s. 19). Při výzkumu československého případu se navíc zaměřuje jak na širší kontext druhé světové války, vlny etnických čistek ve východní Evropě a začínající studené války, tak na utváření politiky na lokální úrovni.

V prvních dvou úvodních kapitolách je čtenář uveden do dění v pohraničí, které bezprostředně následovalo konec druhé světové války. Na příkladu probíhajících vyhnání a ustavování místní správy dostávají již zpočátku slovo lokální aktéři – čeští a němečtí starousedlíci, vojáci, úředníci a přicházející osídlenci. Ti zůstávají hlavními hrdiny celého příběhu také v následujících kapitolách (3–5). Skrze otevření témat vyvlastňování a přerozdělování majetku, úpravy pracovních vztahů a řízení pracovního trhu, hospodářské obnovy a restrukturalizace průmyslu v nich autor přistupuje k jádru svojí analýzy prolínání hospodářské politiky a etnické očisty. V závěrečné šesté kapitole potom celý výklad zakončuje výhledem do prvních let československého stalinismu, v nichž se pohraničí posouvá od národní revoluce k sovětizaci.

Kniha je napsána svižným a čtivým způsobem, který rychle upoutá čtenářovu pozornost a nedovolí se mu od výkladu odtrhnout. David W. Gerlach se

na rozdíl od tuzemských historiků nebojí přecházet od detailního líčení jednotlivých regionálních případů, osudů konkrétních osob a citací z pramenů k rozsáhlejšímu zobecnění. Přednost tohoto přístupu se projeví hned v první kapitole, ve které Gerlach významně narušuje zažitá schémata vnímání poválečného násilí. Na příkladech rozsáhlého vyvražďování Němců v Postoloprtech a v Ústí nad Labem dokládá, že se sice nepochybně jednalo o hrozné, ale zároveň spíše výjimečné případy. Hlavní roli v nich sehrály československé ozbrojené síly, jejichž příslušníci vstupovali do pohraničí pod silným dojmem pokračující války, v níž je potřeba znovu dobýt ztracené a nyní nepřátelské území. Vojáci v Postoloprtech podle něj na přelomu května a června 1945 víceméně provedli vojenskou popravu osob podezřelých z podpory nacistického režimu ve snaze o zabezpečení území pro umístění velitelství. Obdobně postupovali na konci července 1945 v Ústí nad Labem, kde příslušníci ozbrojených složek reagovali na zmatek vzniklý po údajné sabotáži. Rekonstrukcí racionality pachatelů těchto brutalit Gerlach nepopírá každodenní utrpení a smrt mnoha osob během vyhánění, ale snaží se poukázat na pochybnost teze, že obyčejní Češi po konci války kolektivně povstali k odplatě a zabíjení Němců (s. 47–53). Zdůrazňuje, že přes hrůznost násilí probíhala etnická očista spíše nenásilně, když představitelé moci a přicházející osídlenci začali postupně omezovat svobodu usedlých Němců směrem k jejich konečnému vysídlení. Spíše než vlna kolektivní nenávisti, bylo podle něj daleko důležitější, jak se k sobě v podobných situacích chovali konkrétní lidé (s. 58–59). Hlavním motivem jejich jednání byl zájem na získání majetku a moci, což vystupuje podrobněji do popředí v kapitole druhé. Ta rozkrývá konkurenční vztahy mezi vizemi centrálních úřadů a zájmy lokálních představitelů moci či přicházejících osídlenců, které situaci v pohraničí v prvních poválečných měsících výrazně destabilizovaly. Namísto bílého plátna, na něž by se z centra bývala dala vymalovat nová česká společnost, vytvořilo v pohraničí nerovnoměrně probíhající kontinuum etnické očisty a imigrace nesourodý koktejl vzájemné řevnivosti (s. 78–85, 95–103).

Ve vztahu k majetku se nepřehledné podmínky v pohraničí vytvořily již v prvních týdnech po skončení války. Příval anonymních osídlenců z vnitrozemí a rozsáhlé vyvlastňování majetku německých usadlíků vedlo k rozvolnění sociálních norem, kdy najednou všichni vznášeli nárok na vlastní obohacení. Také v případech tzv. zlatokopů bylo přitom nejčastější obhajobou, že kradou prostě všichni (s. 111–115). Nejenom, že neutěšená situace v pohraničí ohrožovala snahu vlády o udržení pozitivního obrazu osídlování, ale úsilí o její nápravu vyvolávalo řadu dalších konfliktů mezi centrálními úřady a lokálními představiteli moci či dříve příchozími osídlenci (s. 117–121, 129–130). Do převodů majetku výrazně zasahovali dokonce samotní Němci, kteří se vyvlastnění

bránili nebo vstupovali do úředního prověřování národních správců. Na každodenní úrovni navíc s přicházejícími osídlenci vyjednávali a obchodovali, což opět narušuje obraz všeobjímajícího násilí (s. 134–136, 141–146).

Třetí kapitola tedy jasně dokazuje, že ačkoliv bylo vyvlastňování klíčovým předpokladem etnické očisty a osídlování, svéhlavost při jeho provádění postavila představitele centrálních úřadů před dříve netušené výzvy. Při snaze o jejich překonání se přitom zřetelně dostávaly do popředí hospodářské zájmy (s. 148–151). Že hlavním měřítkem a cílem poválečné státní politiky nebyla úplná národní očista, podrobněji dokládá také čtvrtá kapitola (s. 152–191), ve které Gerlach analyzuje vyjednávání spojené s vyjímáním německých dělníků a specialistů z „odsunových“ nařízení. Hlavním motivem zde byla zejména snaha o zajištění úspěšného dokončení osídlování spojená se zájmem na obnovení ziskovosti průmyslu. Převahu ekonomické racionality dokazuje také přistoupení k rozptylování zbývajících Němců do vnitrozemí poté, co se pohraniční průmysl stabilizoval.

Skrze bližší pojednání o znárodnění průmyslu, státní hospodářské politice a plánování přechází David W. Gerlach v páté kapitole (s. 192–235) blíže od poválečného zmatku k ustavování podmínek pro převzetí moci komunisty v únoru 1948. Podrobně ukazuje, jak sice hospodářská politika vyrůstala po válce z politiky národní fronty jako celku, ale jak se v ní zároveň vytvářely podmínky pro pozdější centralizaci plánování a řízení. Závodní rady jako výraz snahy po demokratizaci rozhodování se například spolu s národními výbory, správci a centrálními ministerstvy stávaly důležitými hráči při správě podniků, nicméně jejich rozhodování bylo čím dál více omezováno centrálním hospodářským plánováním (s. 202–214). Podobně jako v případě výrazného přesouvání průmyslových kapacit na Slovensko (s. 222–228), sehrál pohraniční průmysl klíčovou úlohu také na cestě československého hospodářství vstříc státnímu socialismu, resp. sovětizaci (s. 235). Omezení a selhání s tím spojená Gerlach přehledně rozebírá v poslední kapitole (s. 236–273), v níž se čtenáři pod tlakem vrcholného stalinismu před očima hrouť poválečný sen o nové společnosti v pohraničí. Představitelé nesourodé a vykořeněné pohraniční společnosti snadno podléhali nátlaku komunistických funkcionářů, kteří svým důrazem na rozvoj těžebního a těžkého průmyslu odsoudili menší a střední pohraniční města k dlouhodobému úpadku (s. 244–253). Přes veškeré snahy představitelů státní moci a centrálních úřadů zvrátit postupný odliv obyvatelstva se před polovinou 50. let 20. století plně projevilo, že přesídlovací program selhal. Důsledky řídkého osídlení a nedostatku pracovních sil následně odsoudily pohraničí jen k další stagnaci (s. 270–273).

Samozřejmě, že by bylo možné najít v knize Davida W. Gerlacha řadu nepřesností, pochybení, či dokonce hrubých chyb. Faktické nedostatky způsobila

někdy přílišná paušalizace či nedostatečné dohledávání informací. Z jazykového hlediska zase zamrzí chybějící korektura českých citací a výrazů. Dle mého soudu by ale podobné výtky neměly překrýt, že se autorovi podařilo na malém prostoru přehledně zasadit nucené vysídlení Němců do širšího rámce historického vývoje mezi druhou světovou válkou a spouštějící se železnou oponou. Navíc mu přitom zbyl ještě prostor na podrobnou analýzu každodennosti, kterou vyšperkoval čtenářsky vlídným, poutavým vyprávěním. Celkově vznikla vynikající studie o tom, jak poválečná etnická očista a ekonomické zájmy spoluutvářely podmínky pro vzestup komunistické diktatury a ovlivnily podobu pohraničí na dlouhá desetiletí. Autor zde jasně ukázal cestu, jakou by se současné bádání o českých soudobých dějinách mělo ubírat. Dokonce i v případě již „zpracovaných“ témat lze přicházet s novými výklady, které nemusejí být nutně založeny na objevování dosud neznámých pramenů, ale na neotřelém tázání a odkrývání dosud netušených souvislostí.

*Jaromír Mrňka*

*Ústav pro studium totalitních režimů, Praha*